

Иван Г. ИЛИЕВ
Пловдивски университет, България

Мартин ХЕНЦЕЛМАН
Институт по славистика в Грайсвалд, Германия

**ОТНОСИТЕЛНИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ
И ИЗРЕЧЕНИЯ В ГОВОРА НА МАЛОМИРОВО, ЕЛХОВСКО,
КАТО ОТРАЖЕНИЕ НА ОБЩИ РЕЛАТИВНИ ПРОЦЕСИ**

Ivan G. ILIEV,
Plovdiv University, Bulgaria

Martin HENZELMANN
Institute of Slavistics in Greifswald, Germany

**THE RELATIVE PRONOUNS AND RELATIVE COMPOUND
SENTENCES IN THE BULGARIAN MALOMIROVO DIALECT
AS A REFLECTION OF COMMON RELATIVE PROCESSES**

The article deals with the development of relative pronouns and compound sentences in the Malomirovo dialect on the basis of a comprehensive study of the theory of relativity by one of the co-authors.

Keywords: Bulgarian language; dialects; relative pronouns; compound sentences.

1. Въведение

За говора на село Маломирово (Хамбарлий), Елховско, в Югоизточна България, освен кратката информация в първия том на Българския диалектен атлас (БДА 1964) и малко по-обширната в една дипломна работа приблизително от същото време (Желязков 1962), в последните години се появиха още няколко изследвания (Илиев, Хенцелман 2015а; Илиев, Хенцелман 2015б; Пиев, Henzelmann 2016 и др.), чийто краен резултат ще бъде цялостна монография за маломировския говор. В настоящата статия ще продължим започнатото по-рано, като изнесем информация за относителните местоимения в проучвания говор и за подчинените изречения, които се свързват чрез тях и по други начини. Това ще бъде направено въз основа на теоретичните постановки от изследване, посветено на релативността, на единия от съавторите (Илиев 2012).

2. Накратко за теорията на относителността

В посоченото проучване (Илиев 2012: 76–88) бяха описани етапите, през които преминава развоят на релативното подчинение като цяло в общолингвистичен план. Те в една или друга степен важат, както за езици от различни

типологии, така и за езици от различни исторически периоди. Това, което ще видим по-долу е, че в говора, който изследваме, са се консервирани различните етапи от споменатия развой.

3. Конкретно за относителността в маломировския говор

Относителните местоимения в говора на село Маломирово, Елховско, в основни линии се делят на обичайните подвидове, срещащи се и в останалите диалекти на българския език: за лица и предмети, за признаци, за неутрален среден род, за количество. Ще ги разгледаме един по един, а после ще се спрем на някои синтактични процеси при свързването на главните и подчинените изречения.

А. Относителни местоимения за лица и предмети, включително неизменяеми релативи

Към този подвид спадат формите *кòйт(у)*, *куèт(у)*, *куйàт(у)*, *куйт(у)*, *дèт(у)*, *дè штò*. И тук, като при въпросителните местоимения в същия говор, липсват косвени форми *кугòт(у)* и *комòт(у)*. Примери за употреба:

Кòйту пьсè гувèдътъ, му думът „гувидàр“;
Тàъ сèдмиць жь зьгувèйм ут мисòту – кòйту дь ùскъ де ...;
Кòйту ùскъ м̀зикъ, си п̀скъ;
И кòйту фл`ани и кръдè, Вàn`о-о!;
Кòйту ùмъ зòр, шь ут̀иди;
Кòйту ùскъ – пулв̀ин килò, кòйту ùскъ – килò;
Т̀ургъ кр`ьпичкътъ ..., нь кòйту ùъ т̀ури ...;
Дàвъ нь т̀еби, нь м̀ени ..., нь кòйту ù`дава на когото и да е`;
Т̀укъ, кòйту ни р̀бòти, ни му̀ дàвът дь ùдè;
Мàмкъ му, кòйту п`ай ф`тàа к`ьштъ! ('мамка му на този от коледарите, който пее в тази къща' – тук прозира и старата условна семнатика на който: '... ако някой пее в тази къща');
Куйàту ист̀ървè бèшкàтa, губи` която изт̀ърве топчето ...`;
И куйàту ù др̀ушкàтa на Бойàницàтa, т`à (е) Чьрв̀ивото п̀или;
Бàш мумàтъ жь избир`ът Буйàницъ – куйàту си хьрèсът;
И мум̀ити, куйàту ùмъ либòвник ...;
Куйàту знàе нь муабèт п`àснь, п`ай;
Куйàту ùди кум̀ийкь и кьту ùди òшти и с`адъ ...;
Нь др̀угътъ с̀утрин пàк м̀иним, куйàту ù п`ьпкь ц`ьфнълъ, уб̀ирьми;
Куèту (дърво) ù ис`ьинълу, гу исичè тàти;
Куèт (циганче) сь руд̀и и пурàстнува, жèни сь т̀ука и т̀ука остàва;
куйтъ б̀иа сира̀ци` който бяха сира̀ци`;
Сьбирèм сь пèт-шèс мум̀ичитъ, куйт сь м̀айчини и б̀аит̀ини;
Куйт сь б̀или кмèтòви ...;

*И куйту съ гул'амити муми, утйвѣт вѣчи нѣ буй'аницѣ;
Куйту бѣа сираци и н'амѣт зимѣ, утидаа пу фабрикити;
Баби, куйт им съ ср'ѣбвѣ 'баби, които обичат алкохола' – буквално:
'баби, на които им се пие';*

*ѣми (на внуче), бѣква (от името на дядото или бабата) дѣту н'ама, не
е убуу';*

*Таа ц'ѣрквѣ, дѣту ѣ рѣзвалиа;
Онѣйа, дѣт е ф Карлуу;
Тѣ тѣйѣ, дѣт съ душиѣ ут Г'ѣрциѣ, сѣчкити измрѣли;
Гулѣмѣйѣ Гѣшу, дѣт дѣржѣ кр'ѣчмѣтѣ;
Мѣлку бѣѣ, дѣту утидаа дѣ одѣт дѣ учѣт в грѣд'ѣ ...;
Тѣ съ бижѣнѣи, дѣмѣк, дѣт съ бигѣли инѣ врѣми;
Ас мѣѣ дѣ гувѣрѣ със Сѣнку ... – със дѣту прѣи нѣшиѣ тѣвѣн;
Сѣчку, дѣ штѣ (живеѣт в Срем), гувѣр'ѣт нѣ „си” 'всички, които живе-
ят в Срем ...'.*

В зависимост от тълкуването в следващите случаи *кѣй* може да се приеме за относително местоимение без елемент *то*, или за обобщително местоимение 'всеки':

*Кѣй кѣту ѣмѣ, впр'ѣгѣ;
Кѣй кѣту ѣскѣ.*

Б. Относителни местоимения за признаци

Тук спадат *к'ѣфт(у)*, *квѣт(у)*, *квѣт(у)*, *квѣт(у)*. Примери:

*К'ѣфту чѣчу ти, т'ѣй сте и вѣе;
К'ѣфто си тѣм – чѣфѣйа ли ... (друг ли);
Квѣту ѣми ти кѣжси, тѣкѣвѣ жѣ ѣ.*

В. Относителни местоимения за неутрален среден род

Тук се отнасят форми от среден род, които нямат корелат (Илиев 2012: 285–313): *кѣ*, *кѣквѣт(у)*, *кѣквѣт(у)*, *кѣт(у)* 'каквото', *к'ѣкт(у)*. Примери за употреба:

*Ут слѣви ли, ут чѣрѣши ли тѣм, ут кѣквѣту ѣ 'от каквото и да е';
Кѣ дѣ ѣ ни идѣ;
Кѣту ѣ, тѣкѣвѣ;
Кѣту ѣ! 'както и да е', 'няма значение';
Те, куйт съ читѣ 'ѣрти нѣбур, пѣ знаѣят к'ѣкту билѣ инѣ вр'ѣми;
Сѣс ѣгнишкѣ ли, с кѣту штѣ дѣ ѣ;
Кѣту ѣскѣт, тѣкѣвѣ прѣвѣт ис к'ѣшити;
Вѣрѣ съ цѣрѣвицѣ – кѣй кѣту ѣмѣ;
Кѣкѣту знам, тѣкѣѣ и ти кѣжѣ;*

*Кòту нìе знàйм, и тè тькòвь;
Кьквòт ти душà сàкь;
Кòт ти гу кàзвьм, твà й в 'àрну;
Квòту стàни, тькòвь.*

Г. Относителни местоимения за количество

Към тази категория се отнася местоимението *кòлкут(у)*. Естествено, когато не е относително наречие за начин, както в изречението *Кòлкуту мòйм, пумàгьми*. Примери:

*Àс кòлқотò бòлести имàх ...;
И гу рьздил 'ьт, кòлкуту дүши сь дàли пьрìти;
Кòклут сьм зимàл, тòлкус!;
Ми тò, кòлкуту (пари) зèмь – дубр 'à душилì!*

Д. Относителни местоимения за размер

В маломировския говор, въпреки наличието на въпросителни местоимения за размер, не се използват относителни от този подвид, които биха имали облици **кòлчєфтү/*кòлчинтү* за мъжки род единствено число. Вместо тях се употребяват съставните форми *кòлкуту гул'àm/мàльк* или *к'ькту гул'àm/мàльк*. Например:

Ми сòбинт'ь к'ьшт'ь к'ькту бйши гул'àmь ...

Е. Относителни местоимения за притежание

Същото вероятно важи и за формите от типа *чййту*, които не се откриват в нашия материал като относителни, макар *чйй* да се среща като въпросително местоимение. Заместват се от предложно съчетание на *който*:

Дòт сйчкити бàби, куйту сь мъжєти им тàm (изписани на паметника) 'дойдат всичките баби, на които (починалите) мъже (тоест имената им) са изписани на паметника' или '... на чиито мъже имената са изписани на паметника'.

Д. Остатъци от анафорично-относителни и от показателни местоимения

В тази група са случаи на свързване на две изречения със старо анафорично показателно местоимение, което в старобългарски е било разширено с -же (вж. Илиев 2012: 142–156). Става въпрос за примери като *Ето го хьлма. От него се вижда селото* или *Ето я могилата. От нея се вижда селото*, които в старобългарски, като се абстрахираме от падежните употреби, биха звучали като **от негоже/*от неяже се вижда селото* 'от който /която се виж-

да селото'. В диалектната реч обаче анафоричното местоимение често отива в края на изречението, както става в следния маломировски пример:

**Иѹъм идѹин д`ълѹк кѹбел, с нѹгу(*же) сѹму съ стр`апѹм.*

Такива употреби са характерни и за другите български диалекти. Примерно за този на Холмское (Селиолу), Арцизко, в Бесарабия, който е пренесен там от Селиолу, Одринско, и е родствен на маломировския:

... му дѹмаа „кутлѹн“ – нѹ нѹгу гѹтвеа, нѹ тѹа кутлѹн – тѹ, нѹпрѹен кутлѹну ут глѹнѹ (Лични наблюдения).

Срещат се и в художествената литература (като в долните изречения анафоричните форми се редуват с чисто относително местоимение):

Мостѹт бе построен от розов гранит. Под него течеше с величествена бавност широка и мѹтна река, а покрай нея растяха върби, зад които се простираха оризища. Д. Димов, Поручик Бенѹ (Димов 1981: 40–41).

Поставянето на релатива в края е станало заради изместването му от позицията след местоимението от нова относителна форма:

Ч`ушмѹ, удѹей дѹт въ мулѹий дѹ пѹйти удѹ уд нѹйѹ;

Твѹ мумчѹ, дѹту прикѹзвѹйми с нѹгу ...

Понякога пък анафоричният елемент се изпуска:

*Сукмѹнти, дѹт въ приминвѹхми (*с тях);*

*Финѹри ѹмѹши, дѹту ѹдиѹ мѹжѹти при живѹтнитѹи (*с тях).*

Ето и подобен диалогичен пример:

– Кѹф е тѹйѹ дилѹф?

*– Ъмѹ дѹту съ зѹмѹ в`ѹглинѹ (*с него) мо!*

Освен анафорично показателно местоимение за свързване на главно и подчинено изречение може да се използва и неанафорично показателно местоимение:

Имѹши инѹ (учителка), т`ѹ учѹ бѹткѹ`имаше една учителка, която преподаваше на баткѹ`.

В подобни конструкции може да се използват и наречия:

Нѹ рикѹтѹ ѹмѹши идѹин бѹнт, уттѹм кѹрѹли вудѹ тѹкѹ`... откъдето/от който...`

Е. Псевдорелативи

Тук, освен току-що споменатите наречия, причисляваме и съюзи, които заместват относителни местоимения (вж. Илиев 2012: 314–347):

Имáлу чурбѣѣи тáмкѣ и имáли гул'áми чифлици 'там имало богаташи, които имали големи чифлици'.

С честота на употреба се отличава съюзът *да*:

имълу òрѣ дѣ видѣли 'имало хора, които видели';

Кòлку чувѣкѣ сти дѣ нòсити мл'áку?;

Н'áмѣ нѣвѣ дѣ ни ѣ 'ѣ знáѣ;

Н'áмѣше т'ѣе ут силáтѣ дѣ дувáд 'ѣт учители;

имъ ли н'áкуѣ дѣ ѣ учѣл в гимназиѣтá?;

имъ ли н'áшту дѣ н тѣ съ ѣдѣ?

Подобна, но не тъждествена, е функцията и на съюза *чи*:

имъши тѣбѣлѣ, чи съ прудáвѣ двòрѣ.

Ж. Нулеви релативи

Тук става въпрос за случаи, при които релативът е изпуснат (вж. Илиев 2012: 76), което е често срещано в някои езици, където относителни местоимения не се използват – примерно японски, но дори и в английски, където може да се каже: *The girl I met 'момичето, което срещнах' –* буквално, 'момичето, аз срещнах'. На мястото на изпуснатия релатив поставяме знак Ø:

Имáлу дру̀ги, Ø отѝшли в Ждрѣ̀бинуу;

имъши идѣн клáдиници, Ø сá нари́чáши Дра̀гнѣфчийò клáдиници;

имъ инá при́къскѣ зѣ инѣ òрѣ, Ø имáли прѣсѣ̀нци;

Тѣ̀кá имáши инá згрáдѣ, Ø тòѣ ѣ̀ по̀стро̀ил;

имъ н'áкуи, Ø г'ѣсту гу бѣ̀чѣ̀т (арпа̀джика) 'има някои хора, които садят арпа̀джика на гѣ̀сто'.

З. Модални разширители на релативите

Въпросът е подробно проучван на друго място (вж. Илиев 2012: 348-440). Конкретно за маломировския говор можем да отбележим разширителите *да е*, *е (ѣ)*, *дѣ*, *ште да е*. В случая с *дѣ што* е възможно двойно тълкуване. Или *де* е предпоставен разширител като в примера *бие де ко̀гòто свари*, или има задпоставен разширител *што* като в македонските говори, където вместо *който* се използва *кой што*. Примери:

Дáвѣ нѣ тѣ̀би, нѣ мѣ̀ни ..., нѣ кòѣту ѣ 'дава на ко̀гòто и да е', 'дава на всеки';

Ут слѣ̀ви ли, ут чирѣ̀ши ли тáм, ут кѣ̀квòту ѣ 'от как̀вòто и да е';

... ду пѣ̀чкѣ̀тѣ ли, дѣту ѣ, с'áдѣ 'к̀д̀дето и да е';

Тáѣ сѣ̀дмицѣ̀ жѣ̀ зѣ̀гувѣ̀ѣм ут мисòту – кòѣту дѣ ѣ̀скѣ̀ де ...;

Сѣ̀с á̀гнишк̀у ли, с кòту штѣ̀ дѣ ѣ̀;

С̀ичк̀у, дѣ што (ж̀ивѣ̀ят в Срем), г̀увòр'ѣ̀т нѣ „си”.

И. Изпускане на предлога пред релатива

Тук сме събрали на едно място също показани по-горе примери:

Ба̀би, Ø куйт им съ ср`ѣбвѣ`ба̀би, на които им се пие`;

Ма̀мкѣ му, Ø койту п`ай ф та̀а к`ѣштѣ!`ма̀мка му (ще еба), на когото пее в тази къща`;

До̀т сичкити ба̀би, Ø куйту съ мъжѣти им та̀м`... на които мъжете им са там`.

Й. Словоред

И за това явление сме говорили (вж. Илиев 2012: 80, 88–91). Става въпрос за изместване на релатива от непосредствената му позиция след съществителното:

*ѝми (на внуче), бѹкѡа (от името на дядото или бабата) дѣту н`а̀ма, не е у̀буу` – вместо *име, дете няма буква ...;*

*Мла̀ди мумчѣтѣ, къту мѣни дѣту бѣѣ – вместо *млади момчета, дете бяха като мен;*

*До̀н-Стуйа̀нчиити дѣт съ ка̀звѣт – вместо *тези, дете се наричат Ан-дон-Стоянови;*

*Пѐтѣр, кмѣт дѣт бѣши – вместо *Петър, дете беше кмет;*

*... Па̀нчуѣтѣ Лѝкѣ дѣту му вѝкѣми – вместо *този, дете му викаме Панчовата Ли́ка (Илия);*

*Д`ѣлѣк-До̀нчиити дѣт им вѝкѣт – вместо *тези, дете им викат Дѣлѣгдончеви.*

К. Съгласуване

Тук имаме предвид случаи, в които подлогът е в единствено число, а сказуемото – в множествено или обратно (тоест анаколут):

Ту̀кѣ сла̀гѣт алт`ѣни, койту ѝмѣ;

Бис пѣри ста̀т прѹфѣсури, койту ѹчи;

Сичку, дѣ штò (живеят в Срем), гѹво̀р`ѣт нѣ „си” (например ка̀звѣм си Иван вместо казвам се Иван).

Л. Относителни по форма, но не и по значение

Срещат се и такива случаи, някои от които, конкретно за Маломирово, описани и преди (вж. Илиев 2012: 572), където местоименна форма, разширена с *-то* не изпълнява функция на относително местоимение (все пак решаващ е контекстът):

Кра̀ката к`ѣкто мѣ бол`ѣт, дѣ зна̀йши!`да знаеш как ме болят краката!`,`краката страшно ме болят!`

Или горното:

*Те, куйт съ чите `ърти набур, по знайат к`ъкту билò инò вр`ами`... зна-
ят как е било някога`.*

4. Изводи

Показаният по-горе материал ясно дава да се разбере, че дори в един съвременен български диалект могат да се съхранят много архаични синтактични отношения. А самият диалект, който е обект на изследване от нас, е изключително интересен.

БИБЛИОГРАФИЯ

БДА 1964: *Български диалектен атлас. Том 1. Югоизточна България. Част 1. Карти. Част 2. Статии. Коментари. Показалци.* София: БАН. // **BDA 1964:** *Balgarski dialekten atlas. Tom 1. Yugoiztochna Balgariya. Chast 1. Karti. Chast 2. Statii. Komentari. Pokazalci.* Sofia: BAN.

Димов 1981: Димов, Д. *Поручик Бенц.* В: Димов, Д. *Съчинения в пет тома. Том първи.* София: Български писател. // **Dimov 1981:** Dimov, D. *Poruchik Benc.* In: Dimov, D. *Sachineniya v pet toma. Trt parvi.* Sofia: Balgarski pisatel.

Желязков 1962: Желязков, Ив. *Говорът на село Маломирово, Елховско.* Дипломна работа. СДУ „Климент Охридски“. Маломирово. // **Zhelyazkov 1962:** Zhelyazkov, Iv. *Govorat na selo Malomirovo, Elhovsko.* Diplomna rabota. SDU „Kliment Ohridski“. Malomirovo.

Илиев 2012: Илиев, Ив. Г. *Теория на относителността. Българските относителни местоимения – произход и развой.* Част 1, 2. Пловдив: Весела. // **Иliev 2012:** Iliev, Iv. G. *Teoriya na odnositelnostta. Balgarskite odnositelni mestoimения – proizvod i razvoj. Chast 1, 2.* Plovdiv: Vesels.

Илиев, Хенцелман 2015а: Илиев, Ив. Г., М. Хенцелман. *Особености на говора в село Маломирово, Елховско.* – В: Керемидчиева, Сл. (ред.). *Съвременните измерения на едно научно прозрение. Доклади от международната научна конференция в чест на 150-тата годишнина от рождението на Ватрослав Облак (1864–1896).* София: Multiprint. 2015, 88–108. // **Iliev, Henzelmann 2015a:** Iliev, Iv. G., M. Henzelmann. *Osobenosti na govora v selo Malomirovo, Elhovsko.* – In: Keremidchieva, Sl. (red.). *Savremennite izmereniya na edno nauchno prozrenie. Dokladi ot mezhdunarodnata nauchna konferenciya v chest na 150-tata godishnina ot rozhdenieto na Vatroslav Oblak (1864–1896).* Sofia: Multiprint. 2015, 88–108.

Илиев, Хенцелман 2015б: Илиев, Ив. Г., М. Хенцелман. *Лексикални особености на говора в село Маломирово, Елховско.* – В: Дзяло. *Е-списание в областта на хуманитаристиката.* Бр. 6, 1–8. // **Иliev, Henzelmann 2015b:** Iliev, Iv. G., M. Henzelmann. *Leksikalni osobenosti na govora v selo Malomirovo, Elhovsko.* – In: *Dzyalo. E-spisanie v oblastta na humanitaristikaka.* 6, 1–8.

Иliev, Henzelmann 2016: Iliev, Iv. G., M. Henzelmann *Ein Überblick über lexikalische, morphologische und syntaktische Strukturen des Dialekts von Malomirovo in der Region der Elhovo.* – In: *Linguistique Balkanique.* 1, 19–32.